

І. Я. ЄРМОЛЕНКО. ОКРЕМІ ПІДХОДИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВИ І ОСОБИСТОСТІ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО

Розкривається питання гармонізації відносин держави й особистості, якому видатний вчений Б.О. Кістяківський приділяв велику увагу у своїх наукових працях. У даному віношенні аналізується концепція Б.О. Кістяківського, де взаємозв'язок держави і особистості носить не випадковий характер, являючи собою важливий показник стану держави в цілому, цілей і перспектив її розвитку. Таким чином, подана Б.О. Кістяківським конструкція, постає ключовим моментом теорії і практики правової держави, в якій закладені ті принципи взаємодії держави і особистості, котрі забезпечують нормальну життєдіяльність і державної інституції і самої особистості.

Ключові слова: держава, особистість, солідарність, гармонізація, права людини.

Раскрывается вопрос гармонизации взаимоотношений государства и личности, которому выдающийся ученый Б.А. Кистяковский уделял большое внимание в своих научных работах. В данном отношении анализируется концепция Б.А. Кистяковского, где взаимосвязь государства и личности носит неслучайный характер, представляя собой важный показатель состояния государства в целом, целей и перспектив ее развития. Таким образом, представленная Б.А. Кистяковским конструкция, является ключевым моментом теории и практики правового государства, в котором заложены те принципы взаимодействия государства и личности, которые обеспечивают нормальную жизнедеятельность и государственного учреждения и самой личности.

Ключевые слова: государство, личность, солидарность, гармонизация, права человека.

The article deals with the issue of harmonization of relations between the state and individuals, who distinguished scholar B.A. Kistyakovsky paid much attention to his scientific papers. In this regard, analysis of the concept of B.A. Kistyakovsky, where the relationship of the state and the individual is not random in nature, representing a major indicator of the state as a whole, the goals and perspectives of its development. Thus, provided B.A. Kistyakovsky design is key to the theory and practice of law, which laid down the principles of interaction between state and individual, which provide a normal life and state institutions and the individual himself.

Key words: state, identity, solidarity, harmonization, human rights.

На сьогоднішній день досить гостро стоїть питання взаємовідносин держави й особистості. Тому вважаємо за необхідне дослідити шляхи гармонізації відносин між ними, що проявляються у зменшенні державою своєї активності по відношенню до особистості. В свою чергу особистість покликана дотримуватися всіх правових установок, а також виконувати зобов'язання перед суспільством і державою. Лише за таких умов цінність прав людини полягатиме у тому, що в них (правах людини) з самого початку будуть закладені ті принципи взаємодії людини і держави, які забезпечуватимуть їх нормальну життєдіяльність.

Велику увагу питанню гармонізації відносин держави і особистості приділяв Б.О. Кістяківський. Дане питання вчений розглядав у своїх працях: «Держава і особистість», «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права», а також в статтях: «Сутність державної влади», «Реаль-

ність суб'єктивного права», «Права людини і громадянина». Тому, основною метою нашого дослідження є представлення солідарності особистості і держави та визначення конкретності суджень концепції Б.О. Кістяківського, а також вказати на необхідність більш ширшого розгляду прав і свобод людини і громадянина.

Аспекти вивчення даної проблематики зустрічаються також в працях українських та зарубіжних вчених, серед яких варто відзначити роботи Н. Діденка та В. Селіванова, П. Новгородцева, А. Фатєєва, Г. Єллінека, С. Комарова, А. Малько та ін.

У вченні Б.О. Кістяківського одним із важливих напрямів співвідношення держави і особистості є ідеальна форма суспільної організації. Аналіз такого роду взаємозв'язку має не випадковий характер, являючи собою важливий показник стану держави в цілому, цілей і перспектив її розвитку. Саме тому подана вченим конструкція для більшості сучасних дослідників постає ключовим моментом теорії і практики правової держави. Позаяк гармонійне співвідношення держави і особистості, на їх думку, є кінцевою метою утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між публічною владою і підвладними їй суб'єктами права та визнання і гарантування формальної рівності і свободи всіх індивідів, а також – прав і свобод людини і громадянина¹. Аналізуючи співвідношення двох даних категорій, правознавець звертається до характеристики різноманітних дослідницьких підходів. Зокрема, визначаючи державу в якості одиниці, яка представляє народ, дослідник вказує на її всепоглинаючий характер. З цих позицій, держава, в деякій мірі, «затмарює» собою народ. Подібна характеристика представлена професором І. Ізензее, який вказував на те, що держава існує виключно в якості того, що протистоїть суспільству².

Розглядаючи подібні судження, Б.О. Кістяківський відзначає, що держава в цьому випадку стає на місце народу, розглядаючи себе як самоціль. Це досить яскраво проявляється в абсолютно-монархічній державі, де остання, визнається не тільки самоціллю, а єдиною можливою метою суспільного існування людей, прагне перетворити народні маси на слухняне знаряддя для здійснення своїх задач. Виходячи з цих суджень, держава перетворює своїх громадян, за висловом правознавця, на мізерні величини порівняно з всемогутньою державною організацією³. Ця ідея формалізується у співвідношенні держави і особистості, відповідно до якого держава є все, а окрема людина – нічого⁴.

Визначаючи зміст відміченого підходу, вчений звертає увагу на те, що насправді, як правило, не завжди справджується припущення про повне поглинання індивіда державою. Це пояснюється тим, що людина є реальною «підвальною» для будь-якого державного життя. Однак особистість, говорить Б.О. Кістяківський, «повинна пробудити свідомість свого «я». Такий підхід учений називає необхідною умовою переходу від абсолютно-монархічної до конституційної держави. Причому логічним є протиставлення особистості державі, а разом з тим і відстоювання перед нею своїх інтересів і прав⁵.

Необхідність побудови правової держави пояснюється пошуком шляхів взаємозв'язку між державою і особистістю. Останнього, вважає вчений, можна досягти, виробивши такі принципи організації, завдяки яким державі і особистості відводиться притаманна кожному із них сфера самостійної діяльності. Подібне судження, яке зачіпає проблеми цінності особистості і є «коліскою» конституційної державності, має в правовій науці, на думку Б.О. Кістяківського, декілька основних способів вирішення⁶. В якості одного із найбільш теоретично

розроблених є підхід П.І. Новгородцева, у відповідності з яким, держава є відома організація, яка знаходить своє найбільш яскраве вираження в органах влади. Відповідно, для того, щоб забезпечити незалежність особистості, необхідно організувати відповідним чином державну владу. У випадку, якщо закон буде вираженням народної волі, а уряд буде підкорений цьому закону, то права і свободи особистості повинні бути повністю захищені, причому особисті права громадян не можуть бути порушені державою ні за яких обставин⁷.

Проголошуючи принцип безумовної цінності особистості вчений наполягав на тому, що саме правова держава гарантує людині свободу. Це пояснюється тим, що для здійснення правового порядку і знищення державного деспотизму не достатньо однієї участі народу і виробленні законів і в контролі над їх виконанням, як би дієво ця участь не проявлялась. Так як навіть при самих демократичних формах народовладдя, можливо перетворення всієї верховної влади в абсолютну і деспотичну⁸.

Подібне розуміння співзвучно теорії А.М. Фатєєва, відповідно до якої в окремій людині швидше заговорить совість, ніж в натовпі, фанатично захопленому якоюсь ідеєю. Виходячи з цих поглядів, саме по собі народовладдя не може вберегти громадян від деспотизму, що має забезпечити виключно правова держава⁹.

В якості іншого підходу, який характеризує співвідношення держави і особистості, правознавець пропонує взяти за основу вчення, вироблене в період боротьби різних сект за свободу віросповідання в XVII-XVIII ст. Подібні правові ідеї, які зводилися до того, що незаперечно існує визначена сфера діяльності і прояв людської особистості, в яку держава ні в якому випадку і не повинна втручатися¹⁰.

Своєрідними теоретичними джерелами представлених Б.О. Кістяківським суджень можуть бути думки І. Канта, які зводилися до визнання за кожною людиною абсолютної цінності, іншими словами, «статусу самоцінності», у відповідності з яким особистість не повинна бути знаряддям здійснення чітких-небудь планів¹¹. З сучасних позицій, як би суспільство не оцінювало дану людину і як би сама вона не ставилася до себе, вона вже як особистість має цінність в очах держави і суспільства¹².

Водночас для того, щоб досягти такого результату, на думку Б.О. Кістяківського, необхідно ще і обмеження самої влади, тобто знищення абсолютності і її необмеженості. За логікою вченого, потрібне обмеження повноважень не будь-якого органу чи носія державної влади, тобто не монарха чи народу, а самої влади як такої¹³.

Досить показовий характер, на нашу думку, для бачень правознавця має звернення до характеристики обмеженості державної влади в правовій державі. Іншими словами, їй визначені межі, які вона, залишаючись правовою, не може «переступати», тобто держава не має права обмежувати чи порушувати суб'єктивні права своїх громадян: при цьому так звані цивільні права і свободи особистості непорушні для держави і невід'ємні у громадян не інакше, як у судовому порядку¹⁴.

Виходячи із вчення Б.О. Кістяківського, держава не має права обмежувати чи порушувати суб'єктивні публічні права своїх громадян: при цьому так звані цивільні права і свободи особистості і всі, витікаючи із них суспільні свободи непорушні для держави і невід'ємні у окремих громадян не інакше, як у судовому порядку¹⁶.

Разом з тим, вчений вважає справедливим те, що намагатися створювати зако-

ни, які не тягнуть ніякого обмеження, – це було б безглуздими, але усунути будь-які подавляючі і заяві обмеження – це мета, до якої слід прагнути¹⁵. Подібна характеристика передбачає що, непорушний характер деяких суб'єктивних прав знаходить своє відображення, перш за все в законодавстві, шляхом проголошення їх в деклараціях, чи за допомогою особливої кодифікації в конституціях. Пояснюючи суть цього підходу, Б.О. Кістяківський стверджував, що можливість реалізації ідей свободи особистості виключно за допомогою розмежування сфер діяльності індивіда і держави; визнання суверенних і невід'ємних прав особистості. Саме в силу цього, важливе значення він вбачав в «Декларації прав людини і громадянина», яка проголошувала принципи, на яких повинні базуватися відносини між державою і особистістю¹⁶.

Згідно з такою правовою аналогією, держава, побудована на принципах Декларації прав людини і громадянина, буде ідеально організована і досить вільною державою, в якій, кожна особистість отримає можливість на гідне людське існування. В рамках представленої концепції досить велике значення мають бачення Г. Єллінека, який здійснив великий вплив на формування підходів Б.О. Кістяківського до цієї проблеми¹⁷.

Продовжуючи свій аналіз найбільш розповсюджених підходів до визначення співвідношення держави і особистості, дослідник звертається до характеристики поглядів, які носять соціоцентристський характер. Виходячи із вказаних ідей, окремий індивід зовсім безсилий змінити відношення, яке склалося в суспільстві і державі. Це під силу тільки суспільним групам, які можуть влаштувати на справедливих засадах життя людини. Яскравим прикладом суперечливості даних ідей на думку прихильника ідей лібералізму, може слугувати судження про те, що в суспільстві, заснованому на позитивно-наукових засадах, кожна особа повинна мати обов'язки, а не права. В силу цих міркувань, Б.О. Кістяківський робить висновок, що запропонована теорія підриває міцність і стійкість самого права як такого. Крім того, правознавець підкреслює можливість виникнення в цьому випадку повного заперечення суб'єктивних прав, та і права взагалі¹⁸. Продовжуючи свій аналіз, вчений розглядає юридичну теорію, яка виникла в кінці ХІХ століття, і у відповідності з якою, особисті свободи, котрі витікають із прав людини і громадянина, являються не суб'єктивним правом громадян, а тільки результатом об'єктивного права, тобто наслідком суспільного державного правопорядку, встановленого в конституційних державах. Відповідно, державно-правове положення підданого є положення підвладного державі¹⁹.

На думку вченого, як соціоцентристська, так і юридична теорії «страждають» одним і тим же недоліком: вони так зайняті суспільством і державою, що зовсім випускають із поля зору самостійне значення особистості. У зв'язку з цим правознавець вказує, що під впливом свого теоретичного інтересу до суспільства і держави дослідники переоцінюють і їх практичне значення²⁰. Подібна обмеженість вказаних теорій може бути виражена в запереченні за цивільними і політичними свободами характеру суб'єктивних публічних прав. В якості головного джерела і носія права, на думку одного із представників цього напрямку Г.Ф. Шершеневича, в цьому випадку представляється виключно держава²¹.

Проаналізувавши погляди Б.О. Кістяківського можемо сказати, що правильність вирішення питання співвідношення держави і особистості, не в компромісі між двома цими поняттями і не у визнанні привілею одного із них над іншим, а у визнанні особистості насамперед, як основного базису державного і

суспільного будівництва. Відповідно до такої позитивної оцінки, всі основні права і свободи особистості можуть бути об'єднані в одному спільному суб'єктивно-публічному праві, саме в праві на гідне людське існування. На основі представлених міркувань вчений робить висновок: «щоб кожна людина домогалася; лише тоді вона осмільоватиметься; тобто буде вільною»²².

Спираючись на ряд представлених положень, вчений підкреслює, що в державі, де панує право, кожному забезпечується гідне людське існування не в силу соціального милосердя, а в силу наданих кожній особистості прав людини і громадянина²³.

Однак, слід відмітити, що подібний підхід в правовій науці початку ХХ століття не був загальноприйнятим, зокрема Б. Чичерін вважав, що держава не зобов'язана втручатися в особисте життя громадян, допомагати їм своїми позитивними діями, признаючи подібне виключно задачею благодійності²⁷.

Така оцінка досить відрізняється від позиції Б.О. Кістяківського, який доводив, що для правової організації держави важливе значення буде мати як визнання публічно-правового характеру за правом на гідне існування, так і визнання цих прав особистими правами.

При розробці концепції права на гідне існування, правознавець в цілому, солідаризується з баченнями Г. Еллінека, у відповідності з якими, саме завдяки правам людини і громадянина, гарантуючим, на думку дослідника, самодіяльність, як окремим особистостям, так і суспільним групам вся організація держави може мати суспільний характер. З цих позицій, правильне і нормальне виконання державних функцій залежить від самодіяльності самого суспільства і народних мас в цілому. Причому без активного відношення до правового порядку і державних інтересів з боку народу правова держава вважається неприйнятною²⁵.

Саме в цьому контексті С. Комаров, з сучасних позицій вказує, що турбота про державу і правову організацію в державі покладена на народ, тільки в цьому випадку останній буде представляти собою явище дійсно організоване і упорядковане²⁶.

Говорячи про значення сформульованих Б.О. Кістяківським бачень, необхідно вказати на ту роль, яка відводиться в його дослідженнях особистості як основному елементу будь-якого суспільного і державного єднання. Правознавець пояснює це перш за все тим, що суспільство і держава існують тільки в одиничних особистостях; окрім особистостей і зв'язку між ними немає суспільства і немає держави. Разом з тим, представлений в концепції зв'язок чи солідарність, яка створюється суспільством і державою, на думку вченого, не повинна знищувати особистості, а інакше, вказує Б. О. Кістяківський, вона знищила б саму основу будь-якого суспільства²⁷.

Отже, згідно з такою правовою аналогією, вважається можливим підкреслити, що дві дані категорії: особистість і держава є взаємозалежними і взаємодоповнюючими. Дане бачення знайшло своє відображення в сучасній правовій науці, де саме у взаємовідносинах особистості і держави, наче в дзеркалі, відбивається ступінь демократизму відповідної держави, причому дані відносини визначаються не тільки державою: в значній мірі в цьому процесі бере участь особистість. Причому, держава, на думку А. В. Малько, сама по собі є, просторово, самою великою і внутрішньо найбільш всеохоплюючою формою досить організованої солідарності між людьми для якої вищий закон – це благо народу²⁸. У зв'язку з цим, Б.О. Кістяківський вважає за потрібне встановити, що завдяки росту солідарності між людьми, держава облагороджує і підіймає людину. Вона дає їй

можливість розвивати кращі сторони своєї природи і здійснює ідеальні цілі. Відповідно, істинна сутність і ідеальна природа держави, з цих позицій, полягає в облагороджувачій і підіймаючій людину ролі²⁹.

1. *Нерсесянц В.С.* Философия права. – М.: Норма-Инфра, 1999. – С. 106. 2. *Кистьяковский Б.А.* Философия и социология права. – М.: Изд-во РХГИ, 1998. – С.325. 3. Там же. – С.327. 4. *Петрихин И.Л.* Человек как социально-правовая ценность // Государство и право. – 1999. – №10. – С.152. 5. *Кистьяковский Б.А.* Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С.152. 6. *Кистьяковский Б.А.* Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – № 1. – С.16. 7. *Новгородцев П.И.* Законопроект о неприкосновенности личности // Право. – 1906. – № 31. – С.83. 8. *Кистьяковский Б.А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Изд. М. и С.Сабашниковых, 1916. – С. 483. 9. *Фатеев А.Н.* Очерк развития индивидуалистического направления в истории философии государства. – Х., 1904. – С.110. 10. *Ковалевский М.* От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. – В 3 т. – М.: Типография М. и С. Сабашниковых, 1906. – Т. 2. – С.14-15. 11. *Философия* Канта и современность / Под общ. ред. Т.И.Ойзермана. – М., 1974. – С.112. 12. *Базылев В.Н., Бельчиков Ю.А., Леонтьев А.А., Сорокин Ю.А.* Понятия чести, достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации. – М., 1997. – С.11. 13. *Кистьяковский Б.А.* Сущность государственной власти // Юридические записки Демидовского лицея. – 1913. – № 3. – С. 49. 14. *Кистьяковский Б.А.* Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – № 1. – С. 29. 15. *Бентам И.* О судебных доказательствах. – К.: Типография М.П. Фриза, 1876. – С. 345. 16. *Кистьяковский Б.А.* Права человека и гражданина. – С. 24. 17. *Еллинек Г.* Декларация прав человека и гражданина. – М., 1907. – С.52. 18. *Кистьяковский Б.А.* Реальность субъективного права // Логос. – 1910. – Кн.2. – С. 32. 19. *Кистьяковский Б.А.* Права человека и гражданина // Вопросы жизни. – 1905. – №1. – С. 20. 20. *Кистьяковский Б.А.* Философия и социология права. – М.: Изд-во РХГИ, 1998. – С. 318-319. 21. *Шершеневич Г.Ф.* Общая теория права. – М., 1910. – Вып. 1. – С. 314. 22. *Кистьяковский Б.А.* Права человека и гражданина. – С.31. 23. Там же. – С.35. 24. *Чичерин Б.Н.* Философия права. – М., 1900. – С. 91. 25. *Еллинек Г.* Декларация прав человека и гражданина. – М., 1907. – С. 48. 26. *Комаров С.А.* Личность в политической системе российского общества. – Саранск, 1995. – С. 24. 27. *Кистьяковский Б.А.* Права человека и гражданина. – С. 21. 28. *Малько А.В.* Стимулы и ограничения в праве: Теоретико-информационный аспект. – Саратов, 1994. – С. 174. 29. *Кистьяковский Б.А.* Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 170.